

Л. Фесік

м. Київ

**УПРАВЛІННЯ ВИЩИМ НАВЧАЛЬНИМ ЗАКЛАДОМ І РІВНЯ
АКРЕДИТАЦІЇ НА АДАПТИВНИХ ЗАСАДАХ**

Анотація. У статті розкривається сутність адаптивного управління вищим навчальним закладом І рівня акредитації. Розглядаються еволюційні аспекти адаптивного управління та існуючий досвід його застосування в освіті. Представлена порівняльна характеристика специфіки діяльності ВНЗ І рівня акредитації та особливостей адаптивного управління. Аналізуються основи адаптивного управління, його механізм та результати впливу на діяльність вищого навчального закладу І рівня акредитації.

Ключові слова: адаптивне управління, вищий навчальний заклад І рівня акредитації, еволюційні аспекти, специфіка діяльності ВНЗ І рівня акредитації, особливості адаптивного управління, вплив адаптивного управління.

Л. Фесик

**УПРАВЛЕНИЕ ВЫСШИМ УЧЕБНЫМ ЗАВЕДЕНИЕМ I УРОВНЯ
АККРЕДИТАЦИИ НА АДАПТИВНЫХ ПРИНЦИПАХ**

Аннотация. В статье раскрывается сущность адаптивного управления высшим учебным заведением I уровня аккредитации. Рассматриваются эволюционные аспекты адаптивного управления и имеющийся опыт его использования в сфере образования. Представлена сравнительная характеристика специфики деятельности вуза I уровня аккредитации и особенностей адаптивного управления. Анализируются основы адаптивного управления, его механизм и результаты влияния на деятельность вуза I уровня аккредитации.

Ключевые слова: адаптивное управление, высшее учебное заведение I уровня аккредитации, эволюционные аспекты, специфика деятельности вуза I уровня аккредитации, особенности адаптивного управления, влияние адаптивного управления.

L. Fesik

MANAGEMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND ACCREDITATION LEVEL ON THE BASIS OF ADAPTIVE

Abstract. In this article the essence of adaptive management of higher education institution I level accreditation. Discusses the evolutionary aspects of adaptive management and the existing experience of its use in education. The comparative characteristic of the specific activities of the university Level I accreditation and features of adaptive management. Analyzes the fundamentals of adaptive management, its mechanism and impact on the results of high school I level accreditation.

Keywords: adaptive management, university level I accreditation, evolutionary aspects, the specific activity of high school I level accreditation, features adaptive control, the impact of adaptive management.

Проблема переходу України до нової соціально-економічної структури характеризується реформуванням усіх сфер життя суспільства, зміною характеру комунікативних зв'язків, інтеграцією країни в міжнародний простір.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні спрямовує діяльність освітян на розвиток системи державно-громадського управління освітою, забезпечення об'єктивного оцінювання якості освітніх послуг й орієнтацію освітніх процесів не на відтворення, а на розвиток [11].

Постановка проблеми. Діяльність вищих навчальних закладів I рівня акредитації має бути спрямована не тільки на випуск освіченого та інформованого виконавця, готового для роботи у певній соціальній ніші за

стабільним алгоритмом дій, а на формування особистості, яка може вільно здобувати та опрацьовувати інформацію, оволодівати навичками ділового спілкування, орієнтуватися в наявній ситуації, самостійно приймати рішення, мати проєктивне мислення, здатність до самоорганізації та саморозвитку в умовах, що швидко змінюються.

Вирішенню цих завдань може сприяти адаптивне управління, яке виникло за потреби спрямованої самоорганізації людини, що забезпечує її усвідомлений цілеорієнтований саморозвиток з використанням природного механізму. Адаптивне управління може бути спеціально організованим на основі створення, підтримки та розширення умов для саморозвитку об'єктів управління в межах установлених спільно із суб'єктом та усвідомлених вимог, проте завжди виникає довільно на будь-якому перехідному етапі як об'єктивна потреба, що поєднує еволюційний та революційний шляхи розвитку [дис].

Застосування такого підходу в управлінні вищим навчальним закладом I рівня акредитації має змінити на краще, як навчально-виховний процес, так і всі сфери діяльності закладу.

Нині технології адаптивного управління частіше застосовуються в сфері загальної середньої освіти, для якої вони найбільш розроблені. Наукові роботи вітчизняної вченої Г. Єльникової [дис] та російського науковця П. Третьякова [15] присвячені методології, теорії та технології адаптивного управління соціально-педагогічними системами. Про необхідність застосування адаптивного менеджменту зазначено в роботах американських науковців М. Мескона, М. Альберта, Ф. Хедоурі [9], російського автора А. Мойсєєва [10].

В Україні створена наукова школа адаптивного управління. Українські дослідники, розвиваючи теорію адаптивного управління, розкривають його можливості в регулюванні навчальної діяльності учнів (Т. Борова [1]), учителя (О. Касьянова [7]), управлінні навчальним процесом (Г. Полякова [14]), загальноосвітнім навчальним закладом (В. Лунячек [8]), управлінні загальною середньою освітою в регіоні (В. Петров [12]). Адаптивне управління складає

методологічну основу для розвитку державно-громадського управління в закладах та установах загальної середньої освіти (В. Грабовський [2]).

Використання адаптивного управління в педагогічній практиці зв'язано з розробкою і застосуванням критеріальної бази оцінки освітньої діяльності, як учасників навчального процесу, так і самого навчального закладу. Праці Г. Дмитренка [3], Г. Єльнікової [5], А. Підласого [13], Л. Даниленко [3], О. Зайченко [6] визначають саме такі критерії.

У своїх роботах науковці розглядають концепцію адаптивного управління, його технологію у відповідності з предметом дослідження та досвід використання в педагогічній практиці. На сьогодні розроблені кваліметричні факторно-критеріальні моделі діяльності практично всіх категорій педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів, які використовуються в моніторингу якості освіти. Такі ж моделі розроблені для атестації шкіл, оцінки діяльності районних (міських) відділів (управлінь) освіти, перспективного регулювання розвитку освіти в регіоні тощо. Факторно-критеріальні моделі спроектовані в контексті кваліметричного підходу і створюють своєрідну інструментальну систему освітнього моніторингу як провідної функції адаптивного управління.

Можливості адаптивного управління загальною середньою освітою можна поширити на діяльність інших навчальних закладів, у тому числі на вищі навчальні заклади I рівня акредитації.

Нажаль, наукові роботи, які б розкривали основу управлінської діяльності керівників вищих навчальних закладів I рівня акредитації на кваліметричних засадах, в літературних джерелах практично відсутні.

Метою даної статті є ознайомлення з результатами наукового дослідження щодо запровадження адаптивного управління в діяльність ВНЗ I рівня акредитації.

Виклад основного матеріалу. Дослідження зазначеної вище теми дозволило установити, що еволюційний розвиток науки управління пов'язаний з працями Ф. Тейлора, Е. Мейо, Мері Паркер Фоллет, Дугласа

Мак-Грегора, Ф. Герцберга, ін., які розкривають загальну теорію управління, основи наукової організації праці, роль особистості в ефективності виробництва тощо.

Виявлено, що зарубіжні вчені досліджують різні процеси, пов'язані з адаптивною природою управлінських впливів. Т. Давиденко, Н. Капустін, Т. Шамова, Є. Ямбург (Росія) досліджують *адаптивну освітню систему*; Т. Берне та Г. Сталкер – залежність використання різних видів організаційних структур управління (від бюрократичної до адаптивної) від швидкості змін зовнішнього середовища; С. Девіс та П. Лоуренс вивчають можливість застосування проміжних форм при поєднанні адаптивних та бюрократичних структур для оптимального управління організацією в мінливих умовах.

Вченими, крім адаптивного управління діяльністю організаційних структур, виокремлюється *адаптивне керівництво*, що розглядається як здатність керівника вибирати і сполучати різні стилі управління в залежності від ситуації.

З'ясовано, що науковці досліджують еволюційні витoki адаптивного управління соціальними системами. О. Мойсєєв вважає адаптивність природною якістю управління, впевнюючи, що можна моделювати прояви різних характеристик управління в залежності від потреб організації. Г. Полякова виділяє три періоди становлення та розвитку адаптивного управління (алгоритмізація управління в 70-х рр. ХХ ст.; розвиток партнерства та демократизації управління в 80-90 рр. ХХ ст.; моделювання адаптивних структур управління в 2000–2005 рр. ХХІ ст.). Г. Єльнікова вважає, що адаптивне управління виокремилося з ситуативної теорії адаптації як об'єктивна необхідність для узгодження різноспрямованих впливів в умовах розвитку ринкової економіки. Отже, в науці управління поступово з'явилася та всебічно схарактеризувалася адаптивна ознака процесу управління, або управління на адаптивних засадах.

Виявлено, що ринкові умови сприяли бурхливому розвитку різних

адаптивних процесів в організаціях, що доповнило характеристику адаптивних засад управління (стилі управління, різновиди організаційної культури тощо).

У вітчизняній науці теоретичні основи адаптивного управління розроблені Г. Єльніковою. Установлено, що на основі логічного аналізу акту соціальної взаємодії нею розроблено концепцію спрямованої самоорганізації, яка створює механізм адаптивного управління. Управління стає гнучким й динамічним, враховуючим потреби не тільки суб'єкта, а й об'єкта управлінської діяльності, що інтегруються в спільній меті. Ми погоджуємося з авторським визначенням адаптивного управління як *"процесу взаємовпливу, що викликає взаємоприспосовування поведінки суб'єктів діяльності на діа(полі)логічній основі, яка забезпечується спільним визначенням реалістичної мети з наступним поєднанням зусиль і самоспрямуванням дій на її досягнення"*. З'ясовано, що адаптивне управління характеризується *змістом (функції), організаційною структурою (напрямки взаємовпливу, порядок взаємодії учасників управлінського процесу) і технологією (алгоритм здійснення та механізм взаємоузгодження)*. Функціями АУ є: спільне вироблення реалістичної мети; критеріальне моделювання; кооперація дій і самоспрямування; самомоніторинг процесу та моніторинг результату; прогностичне регулювання. За порядком взаємодії адаптивне управління: поєднує адміністративне й партисипативне управління; взаємоузгоджує зовнішній вплив із самоуправлінням; орієнтується і на процес, і на результат. Технологічно механізм взаємоузгодження розкриває способи спрямованого впливу (самовпливу) з одночасним вивільненням ступенів свободи для саморозвитку суб'єктів діяльності.

Визначено, що до особливостей АУ відносять: рухомість зв'язків; гнучкість (за рахунок переорієнтації дій при зміні стратегії організації); активізація комунікативних стосунків та зміна внутрішніх механізмів управлінського процесу (спрямована самоорганізація); врахування потреб суб'єкту та об'єкту управлінського процесу, що інтегрується в спільній меті;

активізація синергетичних процесів (особливо поєднання зусиль для досягнення спільної мети), а також забезпечення мотивації, стимулювання, соціальної адаптації, взаємоузгодженості дій, самоуправлінських процесів.

Російські вчені під адаптивним управлінням розуміють цілеспрямований, психозберігаючий, ресурсозабезпечений процес взаємодії керуючої і керованої підсистем по досягненню планованого результату з врахуванням їх особливостей та середовища (Т. Давиденко, П. Третьяков, Т. Шамова Є. Ямбург). Джерелом адаптивного управління вважається інноваційна модель організації навчання. Ми зазначаємо, що це суперечить фізичній природі адаптивного управління, бо результатом процесів моделювання та конструювання є штучні системи, які тільки частково спроможні спрямувати розвиток по природному шляху. Тому для виконання наступних задач дослідження обрані теоретичні положення адаптивного управління вітчизняної наукової школи.

Установлено, що адаптивне управління впроваджене в діяльність багатьох загальноосвітніх навчальних закладів України (це підтверджено відповідними публікаціями). Наприклад, АУ діє у загальноосвітніх школах №№ 39, 93, 115 та в районному відділі освіти Жовтневого району м. Харкова. Інноваційну систему адаптивного управління розповсюджено також у Херсонському, Запорізькому, Закарпатському, Волинському, Кіровоградському й інших регіонах України. Організаційно-адаптивне управління навчально-виховним процесом впроваджене у загальноосвітніх школах-інтернатах м. Києва, м. Івано-Франківська та Івано-Франківської області.

У сучасній зарубіжній практиці також є приклади моделювання адаптивного управління або його елементів. Це в основному школи різних міст Росії (Москва, м. Ростов-на-Дону, м. Славгород Алтайського краю тощо).

Аналіз впровадження технологій адаптивного управління в загальній середній освіті впевнив у формуванні позитивного управлінського й

педагогічного досвіду. На основі цього зроблено припущення, що переносячи ці технології в умови функціонування вищого навчального закладу I рівня акредитації, можна підвищити якість його діяльності з підготовки молодших спеціалістів різних фахових напрямів. Для перевірки цього припущення розроблені спеціальні моделі впровадження адаптивного управління з урахуванням особливостей і специфіки закладів вищої освіти першого рівня акредитації.

Установлено, що особливостями діяльності ВНЗ I рівня акредитації є такі: **набір студентів** здійснюється в основному після закінчення ними 9-ти класів загальноосвітнього навчального закладу, що викликає необхідність проведення більш **ранньої професійної орієнтації** та рекламної діяльності з боку вищого навчального закладу в класах основної школи (5–9); паралельне вивчення **загальноосвітніх і профільних дисциплін**, що обумовлює необхідність взаємопроникнення їх змісту; відстрочене видання випускникам документу про загальну середню освіту (після набуття професійної підготовки разом із дипломом), що потребує підвищення відповідальності педагогічного колективу коледжу за якісну підготовку молодших спеціалістів з повною загальною середньою освітою; **наявність педагогічної освіти в учителів**, які викладають загальноосвітні дисципліни, і **відсутність у викладачів профільних** дисциплін, що обумовлює пошук способів набуття ними такої освіти; у навчальному процесі **практичній підготовці** приділяється більша увага, ніж теоретичній, оскільки випускник на своєму майбутньому робочому місці має бути здатним виробляти матеріальні цінності; **велике значення приділяється виховній роботі**, оскільки у перші два роки навчання продовжується формування особистості студентів (як і в загальноосвітній школі), але в умовах завершення загальної середньої освіти у поєднанні з набуттям професії; розвиток ринкових відносин у суспільстві обумовлює **появу децентралізованих джерел фінансування та тенденцій до самоврядування** вищих навчальних закладів, у т. ч. ВНЗ I рівня акредитації, у нашому випадку – професійному коледжу.

Для наукового обґрунтування та розробки моделі адаптивного управління вищим навчальним закладом I рівня акредитації була проаналізована наукова література.

Узагальнюючий аналіз праць вітчизняної наукової школи адаптивного управління загальноосвітніми навчальними закладами показав можливість їх трансформації у площину діяльності вищих навчальних закладів I рівня акредитації.

Установлено, що загальну наукову основу розробки нормативних моделей діяльності суб'єктів адаптивного управління соціально-педагогічними системами може скласти антропосоціальна теорія управління суспільством, теорія діяльності і кваліметричний підхід до оцінки якості діяльності.

Для управління коледжем на адаптивних засадах обґрунтована й представлена спеціальна модель, яка унаочнює внутрішньоколеджні зв'язки.

Зовнішній вплив на діяльність коледжу здійснюється МОН України. Опосередковано впливає на регуляцію діяльності соціальне середовище, де знаходиться ВНЗ I рівня акредитації.

Управлінська система має субординаційні та координаційні зв'язки, поєднуючи адміністративний, викладацький, студентський, батьківський рівні. Координуючу та комунікативну функції мають здійснювати адаптаційний модуль, модуль соціальної адаптації та адаптаційний центр, діяльність яких організується у ВНЗ I рівня акредитації.

Накопичення інформації відбувається за допомогою спеціально розроблених кваліметричної субмоделі діяльності ВНЗ I рівня акредитації, а також інноваційних компетентнісних субмоделей професійної діяльності керівника навчального закладу, педагогічних працівників, голови циклової комісії. Окремо обґрунтована й запропонована субмодель результату навчальної діяльності студентів.

Субмоделі створюють кваліметричний інструментарій, що досить повно розроблений й описаний для системи загальної середньої освіти. Він

включає базову модель кваліметричного стандарту оцінки діяльності загальноосвітнього навчального закладу. Цю модель ми взяли за основу для розробки кваліметричного інструментарію оцінювання діяльності ВНЗ I рівня акредитації.

Розробка здійснювалася за певним алгоритмом, який дав змогу визначити п'ять вхідних параметрів, що задані зовні, дев'ять факторів і 36 критеріїв, які були установлені на основі логічного аналізу Положення про ВНЗ I рівня акредитації та локальних нормативних документів коледжу.

Визначено, що використання розробленої субмоделі дасть змогу накопичувати інформацію про рівень функціонування коледжу практично в усіх напрямках його діяльності. У ході накопичення управлінської інформації виокремлюються рівні організації та результативності освітньої діяльності коледжу. Порівнюючи дані за декілька семестрів або років можна відстежити динаміку розвитку ВНЗ I рівня акредитації.

Для всебічного вивчення стану справ та регулювання діяльності коледжу нами були адаптовані/модернізовані вже створені та відомі субмоделі діяльності, а також, розроблені власно компетентнісні субмоделі керівника, викладача та студентів з метою впровадження в управлінську практику ВНЗ I рівня акредитації. Для створення компетентнісних субмоделей, ми використали основу, розроблену творчою групою у складі Т. Борової, Г. Єльнікової, Г. Полякової та інших науковців.

Для побудови субмоделі управлінської діяльності керівника ми виділили п'ять вхідних параметрів, що задані зовні й істотно впливають на стан і характеристики професійної компетентності директора коледжу – це ступінь сформованості: особистісних якостей керівника, базових (готовність керівника ЗНЗ до управлінської діяльності), загально-фахових і спеціально-фахових компетентностей, а також результативність управлінської діяльності керівника.

Аналогічним чином побудовані й інші субмоделі. Особливістю субмоделей діяльності голови циклової комісії та результатів навчальної

діяльності студента є їх умовне співвіднесення з компетентнісними моделями, оскільки вимірювання за цим інструментарієм націлене на результат. Окремо представлена субмодель діяльності студентів, яку можна використовувати для організації мікродосліджень та організації і регулювання навчальної діяльності ВНЗ I рівня акредитації (коледжу).

Впровадження адаптивного управління базувалося на використанні кваліметричних субмоделей. Доведено, що:

- розроблені базові кваліметричні субмоделі управління вищим навчальним закладом I рівня акредитації, діяльності викладача, керівника спрямовують роботу в заданому напрямку з метою підвищення якості роботи коледжу;

- використання кваліметричних субмоделей допомагає провести об'єктивну оцінку діяльності керівника, викладачів, роботи вищого навчального закладу в цілому;

- застосування механізму адаптації управління у вищому навчальному закладі I рівня акредитації посилює процеси мотивації, самокоригування та самоорганізації.

Наведемо узагальнені результати дослідження. Так, протягом всього періоду впровадження адаптивного управління в діяльність ВНЗ I рівня акредитації з 2008 до 2012 рр. щорічно проводилося анкетування студентів щодо рівня задоволеності практичною підготовкою та випускників щодо рівня задоволеності професійною підготовкою у коледжі.

Результати дослідження засвідчили зростання рівня задоволеності студентів практичною підготовкою за п'ять років на 19,83%. Рівень задоволеності випускників професійною підготовкою підвищився на 11,62%.

Показник рівня управлінської компетентності керівника за роки впровадження адаптивного управління збільшився з 0,53 до 0,82, тобто на 29%.

Загальний приріст показника професійної діяльності викладачів коледжу за п'ять років становить: $0,77 - 0,52 = 0,25$, тобто 25%.

Аналіз таблиці свідчить про загальне збільшення показника на 20%. Особливу увагу голови циклових комісій стали приділяти координації навчально-методичної роботи викладачів та виховній діяльності циклової комісії (збільшення на 4% кожного показника), результативність керівництва цикловими комісіями та само підвищилося на 4%.

Важливим фактом є поступова зміна особистісних якостей керівників середньої ланки.

Таким чином, у результаті впровадження адаптивного управління в діяльність коледжу були розроблені базові кваліметричні субмоделі управління вищим навчальним закладом I рівня акредитації, єдині вимоги до діяльності студентів, викладачів, керівника закладу, що спрямовують роботу колективу в заданому напрямку. Це одночасно є спосіб інтеграції управління з метою підвищення якості роботи педагогічного колективу коледжу, що перебуває в стадії розвитку.

Викладачі коледжу відзначають, що розроблені субмоделі не тільки створюють основу для самоаналізу, а й допомагають узгоджувати свої потреби з нормативними вимогами та потребами навчального закладу. При цьому підвищується суб'єктність викладача в організації своєї діяльності, яка із зовнішньо унормованої переходить до внутрішньо мотивованої. Це підкріплюється змогою на основі рефлексії планувати самоосвіту і коригувати свою поведінку, не втрачаючи на це багато часу.

Розроблені методичні рекомендації розкривають можливості державних органів управління освіти і науки в координації діяльності ВНЗ I рівня акредитації щодо практичного застосування адаптивного управління.

Окремо розглядаються рекомендації з використання обґрунтованої моделі адаптивного управління в діяльності коледжу як ВНЗ I рівня акредитації.

Особливого значення набувають рекомендації щодо рефлексивного розвитку учасників освітнього процесу та сутності адміністративного моніторингу діяльності педагогічного колективу.

Висновки. Ми своїм дослідженням лише торкнулися питання запровадження адаптивного управління в діяльність навчальних закладів сфери вищої освіти і впевнилися в тому, що воно потребує більш глибокого та системного вивчення в межах не тільки коледжів, а й інших навчальних закладів вищої освіти в цілому.

Література:

1. Борова Т. А. Теоретичні і методичні засади адаптивного управління професійним розвитком науково-педагогічних працівників вищого навчального закладу. Дис. ... докт. пед наук: 13.00.06 / Т. А. Борова. – К., 2012. – 438 с.
2. Грабовський В. А. Державно-громадське управління загальною середньою освітою на районному рівні: Дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.02. / В. А. Грабовський – К., 2006. – 233 с.
3. Даниленко Л. І. Модернізація змісту, форм і методів управлінської діяльності директора загальноосвітньої школи: Монографія / Л. І. Даниленко. – К.:Логос, 1998.– 140 с.
4. Дмитренко Г. А. Цільове управління: вимірювання результативності діяльності учнів і педагогів / Г. А. Дмитренко, В. В. Олійник, О. Л. Ануфрієва // Навч.-метод. посібник. – К.: УПКККО, 1996 .– 84 с.
5. Єльнікова Г. В. Наукові основи адаптивного управління закладами та установами загальної середньої освіти: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – К., 2005.– 641 с.
6. Зайченко О. І. Наукові засади реформування управлінської діяльності районного відділу освіти в сучасних умовах: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1998. – 21 с.
7. Касьянова О. М. Педагогічний аналіз навчального процесу в загальноосвітній школі як засіб підвищення його ефективності: Автореф. дис.

... канд. пед. наук: 13.00.01 /ЦППО АПН України. – К., 2000. – 18 с.

8. Лунячек В. Е. Управління загальноосвітнім навчальним закладом з використанням комп'ютерних технологій /Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 /ЦППО АПН України. – К., 2002. – 20 с.

9. Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: «Дело», 1992. – 702с.

10. Моисеев А. М. Качество управления школой : каким оно должно быть. – М.: Сентябрь, 2001. – 160 с.

11. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. – [Електронний ресурс]. – Рівень доступу: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>

12. Петров В. Ф. Інформаційне забезпечення управління загальною середньою освітою в регіоні / Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 /ЦППО АПН України, 2004. – 20 с.

13. Підласий А. І. Педагогічні умови створення та застосування діагностичних експертних систем: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01: 04.00.04. – Черкаси, 1995. – 190 с.

14. Полякова Г. В. Адаптивне управління навчальним процесом в умовах загальноосвітнього комплексу. Автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01/ЦППО АПН України. – К., 2003. – 20 с.

15. Третьяков П. И., Митин С. Н., Бояринцева Н. Н. Адаптивное управление педагогическими системами: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. П. И. Третьякова. – М.: Центр «Академия», 2003. – 368 с.